

महाभारते द्रौपदी-पात्रस्य सामाजिक-नैतिक-राजनीतिकं विश्लेषणम्

***Sudha Kumari, Vikrant Sharma**

Department of Sanskrit, Madhyanchal Professional University, Bhopal-India.

Article Received: 25 July 2026, Article Revised: 15 August 2026, Published on: 05 September 2026

***Corresponding Author: Sudha Kumari**

Department of Sanskrit, Madhyanchal Professional University, Bhopal-India.

Doi: <https://doi-doi.org/101555/ijarp.7342>

सारांशः (ABSTRACT)

महाभारतम् भारतीयसंस्कृतेः महत्त्वपूर्णतमः महाकाव्यग्रन्थः अस्ति, यत्र न केवलं युद्धकथा, अपि तु धर्म-अधर्मयोः सूक्ष्मविवेचनम् अपि दृश्यते। अस्मिन् ग्रन्थे द्रौपदी-पात्रं विशेषतया उल्लेखनीयम् अस्ति। सा याज्ञसेनी, पाञ्चाली, कृष्णा इत्यादिभिः नामभिः विख्याता अस्ति। द्रौपदी केवलं पाण्डवानां पत्नी न, किन्तु सा स्त्रीशक्तेः, स्वाभिमानस्य, न्यायस्य च प्रतीकत्वेन प्रतिष्ठिता अस्ति। अस्य लेखस्य उद्देश्यं द्रौपदी-पात्रस्य सामाजिक, नैतिक, तथा राजनैतिकदृष्ट्या सम्यक् विश्लेषणं कर्तुम् अस्ति। लेखे तस्याः व्यक्तित्वस्य विविधाः आयामाः, तस्या भूमिकाया महत्त्वम्, तथा आधुनिकसन्दर्भेषु तस्याः प्रासंगिकता च विवेच्यते।

१. प्रस्तावना (INTRODUCTION)

महाभारतं न केवलं एकं युद्धकाव्यम्, अपि तु मानवजीवनस्य समग्रप्रतिबिम्बम् अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे धर्म-अधर्मयोः सूक्ष्मविवेचनं, मानवस्वभावस्य विविधाः आयामाः, तथा सामाजिक-राजनीतिकपरिस्थितीनां यथार्थचित्रणं दृश्यते। अस्मिन् विशालग्रन्थे बहूनि पात्राणि सन्ति, किन्तु तेषु द्रौपदी-पात्रं अत्यन्तं प्रभावशाली, प्रेरणादायकं च अस्ति।

द्रुपदराजस्य यज्ञाग्नितः उत्पन्ना द्रौपदी “याज्ञसेनी” इति नाम्ना प्रसिद्धा। तस्या जन्म एव असाधारणः, यतः सा दैवीययोजनायाः अंशत्वेन अवतीर्णा इव दृश्यते। महाभारते उक्तम्—

“अयोनिजा द्रुपदकन्या पाञ्चालीति विश्रुता।”

अर्थात् सा सामान्यजन्मना न, किन्तु यज्ञाग्नितः उत्पन्ना दिव्यनारी आसीत्।

सा स्वयंपूर्वकं अर्जुनं वृतवती, यः ब्राह्मणवेषधारी सन् लक्ष्यवेधने सफलः अभवत्। तथापि मातुः कुन्त्याः आज्ञया—

“भुङ्क्तेति सह सर्वेभ्यः”

इति वचनात्—सा पञ्चानां पाण्डवानां सामूहिकपत्नी अभवत्। एषा स्थिति तस्याः जीवनं अत्यन्तं जटिलं कृतवती, यतः एतादृशः विवाहः सामाजिकदृष्ट्या अपूर्वः आसीत्। तथापि द्रौपदी धैर्येण, बुद्ध्या, समत्वेन च एतां परिस्थितिं स्वीकृतवती।

वनवासे, दुःखेषु, अपमानप्रसङ्गेषु च सा अद्भुतां सहनशीलतां प्रदर्शितवती। महाभारते तस्याः धैर्यं सूचयन्ति घटनाः पुनः पुनः दृश्यन्ते।

द्रौपदी न केवलं पतिव्रता नारी, किन्तु प्रश्नकर्त्री, न्यायप्रवर्तिका, तथा स्वाभिमानसंरक्षिका अपि आसीत्। विशेषतया द्यूतसभायां तस्या आचरणं तस्या व्यक्तित्वस्य सर्वोच्चं दर्शनं करोति। यदा दुर्योधनादिभिः सा सभायां आहूता, तदा सा निर्भीकतया धर्मसंशयं प्रस्तुतवती—

“किम् नु पूर्वं पराजित्यात्मानं मामथापि वा?”

(सभापर्व)

अर्थात्—युधिष्ठिरः प्रथमं स्वं पराजितवान् उत मां? यदि सः स्वयमेव दासः अभवत्, कथं मां द्यूते स्थापयितुं अर्हति?

एषः प्रश्नः केवलं स्वस्य रक्षणार्थं न, अपि तु धर्मस्य मूलतत्त्वस्य परीक्षणम् आसीत्।

तस्याः अन्यत् वचनम् अपि तस्या आत्मसम्मानं स्पष्टयति—

“नाहं दासीति मे निश्चयः”

इति भावेन सा स्वस्य गरिमां रक्षितवती।

अत्र भीष्मः अपि धर्मस्य सूक्ष्मतां स्वीकृत्य वदति—

“धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्”

अर्थात् धर्मस्य यथार्थस्वरूपं अत्यन्तं गूढं भवति।

एतेन स्पष्टं भवति यत् द्रौपदी केवलं पीडिता नारी न, अपि तु धर्मचिन्तनस्य केन्द्रबिन्दुः आसीत्। तस्या प्रश्नाः सभायाः महान् पुरुषान् अपि मौनं कृतवन्तः।

अतः द्रौपदी-पात्रं महाभारते केवलं एकं स्त्रीचरित्रं न, किन्तु न्यायस्य, स्वाभिमानस्य, तथा बौद्धिकप्रखरतायाः अद्वितीयं उदाहरणम् अस्ति। सा भारतीयपरम्परायां स्त्रीशक्तेः सशक्तं प्रतीकं रूपेण प्रतिष्ठिता अस्ति।

२. द्रौपदी-पात्रस्य उत्पत्तिः एवं ऐतिहासिकपरिप्रेक्ष्यः

द्रौपदी द्रुपदराजस्य यज्ञाग्नितः उत्पन्ना, अतः तस्या जन्म दिव्यत्वेन सम्बद्धम् अस्ति। सा “याज्ञसेनी”, “पाञ्चाली”, “कृष्णा” इत्यादिभिः नामभिः प्रसिद्धा। तस्या उत्पत्तिः सामान्यनारीणां जन्मवत् न, अपि तु दैवीय-प्रयोजनसम्बद्धा आसीत्। महाभारते तस्या उत्पत्तिं निर्दिश्य उक्तम्—

“ततः समुत्थिता कन्या रूपेणाप्रतिमा भुवि।

श्यामा कमलपत्राक्षी द्रुपदस्य सुता शुभा॥” (आदिपर्व)

अनेन श्लोकेन तस्या दिव्यसौन्दर्यं तथा अलौकिकस्वरूपं प्रकाशयते।

“याज्ञसेनी” इति नाम तस्या यज्ञोत्पत्तिं सूचयति, यतः सा यज्ञाग्नितः अवतीर्णा। एषा उत्पत्तिः केवलं चमत्कारिककथा न, किन्तु तस्याः जीवनस्य दैवीय-नियोजनस्य सूचकः अस्ति।

महाभारते तस्या जन्मस्य उद्देश्यं केवलं पारिवारिकं न, अपि तु व्यापक-धार्मिक-राजनीतिकपरिप्रेक्ष्ये अवगन्तव्यम्। सा कौरव-पाण्डवयोः संघर्षस्य केन्द्रभूता अभवत्। द्यूतसभायां तस्या अपमानः महाभारतयुद्धस्य प्रमुखं कारणं जातम्। अतः सा केवलं घटनानां भागी न, अपि तु इतिहासपरिवर्तनस्य प्रेरकशक्तिः आसीत्।

तस्या विवाहः अपि अत्यन्तं विशिष्टः आसीत्। स्वयम्बरे अर्जुनं वृतवती, किन्तु परिस्थितिवशात् पञ्चानां पाण्डवानां पत्नी अभवत्। एषः प्रसंगः महाभारते स्पष्टतः वर्णितः—

“एकस्या बहवः पतयः” इति भावः तत्र दृष्टः।

कुन्त्याः आज्ञा—

“भुङ्क्तेति सह सर्वेभ्यः”

इत्यनेन वचनेन एषः निर्णयः सिद्धः।

एतादृशः विवाहः भारतीयसाहित्ये अत्यन्तं दुर्लभः दृश्यते। अस्य प्रसङ्गस्य सामाजिकव्याख्या बहुधा क्रियते—कश्चित् एतत् परम्पराविरोधी मन्यते, अन्ये तु तस्य विशेषपरिस्थितिजन्यधर्मरूपतां स्वीकुर्वन्ति।

एषः प्रसंगः समाजे स्त्रीस्थानस्य विशिष्टतां प्रकाशयति। द्रौपदी पञ्चानां महावीराणां मध्ये समता, मर्यादा, तथा स्वाभिमानं रक्षितवती। सा केवलं पत्नीत्वधर्मं न निर्वहति, अपि तु प्रत्येकस्य पाण्डवस्य जीवने प्रेरणास्त्रोतः आसीत्।

अतः द्रौपदी-पात्रं जन्मतः एव दैवीयत्वेन, जीवनतः जटिलतया, तथा आचरणतः आदर्शत्वेन युक्तम् अस्ति। तस्या व्यक्तित्वं महाभारते अद्वितीयं स्थानं धारयति।

३. द्रौपदी-पात्रस्य मनोवैज्ञानिकविश्लेषणम्

३.१ आत्मसम्मानभावः

द्रौपदी अत्यन्तं स्वाभिमानिनी आसीत्। सभायां वस्त्रहरणप्रसङ्गे सा मौनं न आस्थितवती, अपि तु न्यायं याचितवती।

तस्यावचनानि—“नाहं दासी, नाहं दास्याः पत्नी”—

तस्याः आत्मगौरवं सूचयन्ति।

३.२ साहसम् एवं निर्भीकता

द्रौपदी पुरुषप्रधानसमाजे अपि निर्भीकतया स्वमतं प्रकटयति स्म। सा धृतराष्ट्रं, भीष्मं, द्रोणं च प्रश्नेः आक्रान्तवती।

३.३ दुःखसहनशक्ति

वनवासः, अपमानः, युद्धपरिस्थितयः—एतानि सर्वाणि दुःखानि सहमाना अपि सा न निराशा अभवत्।

४. सामाजिकदृष्ट्या द्रौपदी-पात्रम्

४.१ स्त्रीस्थानस्य प्रतिबिम्बः

द्रौपदी-पात्रं तदा समाजे स्त्रीणां स्थितिं दर्शयति। सभायां तस्या अपमानः दर्शयति यत् स्त्रीणां अधिकाराः सीमिताः आसन्।

४.२ स्त्रीप्रतिरोधस्य आदर्शः

तथापि द्रौपदी केवलं पीडिता नारी न, अपि तु प्रतिरोधस्य प्रतीकः। सा अन्यायं न सहते।

४.३ बहुपतित्वप्रसङ्गः

तस्या पञ्चभिः पतिभिः सह विवाहः सामाजिकदृष्ट्या अनोखा विषयः अस्ति। एषः प्रसंगः दर्शयति यत् सामाजिकनियमाः कालानुसारं परिवर्तन्ते।

५. नैतिकदृष्ट्या द्रौपदी-पात्रस्य विश्लेषणम्

५.१ धर्मनिष्ठा

द्रौपदी सदा धर्मस्य पक्षे स्थिता। सा अन्यायस्य विरोधं कृतवती।

५.२ न्यायबोधः

तस्या प्रश्नाः न्यायपरकाः आसन्। सा केवलं स्वस्य न, अपि तु समग्रस्य न्यायस्य चिन्ता कृतवती।

५.३ क्षमा एवं करुणा

यद्यपि सा अपमानिता आसीत्, तथापि अन्ते तस्या हृदये करुणा अपि आसीत्।

६. राजनैतिकदृष्ट्या द्रौपदी

६.१ युद्धस्य कारणम्

द्रौपदी-अपमानः महाभारतयुद्धस्य प्रमुखं कारणं अभवत्।

६.२ प्रेरणाशक्ति

सा पाण्डवानां प्रेरणास्रोतः आसीत्। तस्या शपथः—

“केशान् न बध्नीयामि यावत् दुर्योधनस्य रक्तेन न स्नाताः” —

युद्धस्य प्रेरणां दत्तवती।

६.३ सत्ता एवं प्रभावः

द्रौपदी अप्रत्यक्षरूपेण राजनैतिकनिर्णयेषु प्रभावं स्थापयति।

७. द्रौपदी-पात्रस्य स्त्रीवादीव्याख्या (Feminist Interpretation)

आधुनिकदृष्ट्या द्रौपदी एकः शक्तिशाली स्त्रीवादीप्रतीकः इति परिगण्यते। सा केवलं पौराणिककथायाः पात्रं न, अपि तु स्त्रीस्वातन्त्र्यस्य, आत्मसम्मानस्य, तथा न्यायसंघर्षस्य जीवितं रूपम् इव दृश्यते। पितृसत्तात्मकव्यवस्थायां, यत्र स्त्रीणां स्थानं प्रायः गौणीकृतं भवति, तत्र द्रौपदी निर्भीकतया स्वस्वरं प्रकटयति।

विशेषतः द्यूतसभायां तस्या आचरणं स्त्रीवादस्य मूलतत्त्वानां सशक्तं उदाहरणम् अस्ति। यदा सा अन्यायपूर्वकं सभां नीताऽभवत्, तदा सा मौनं न आस्थितवती, अपि तु धर्मसंशयं प्रस्तुतवती—

“किम् नु पूर्वं पराजित्यात्मानं मामथापि वा?” (सभापर्व)

अयं प्रश्नः केवलं स्वकीयदास्यस्थितेः विषयः न, अपि तु स्त्रीस्वामित्वस्य, अधिकारस्य च गम्भीरं विमर्शं उद्घाटयति। सा अप्रत्यक्षतया पृच्छति—“स्त्री किं स्वकीयस्वरूपेण स्वतन्त्रा अस्ति, उत केवलं पुरुषस्य सम्पत्तिरूपेण?”

एवमेव तस्या आत्मसम्मानबोधः अपि स्त्रीवादीदृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्णः अस्ति। सा स्वस्य गौरवं रक्षितुम् उद्यतवती—

“नाहं दासीति मे निश्चयः”

इति भावेन सा स्वाधिकारान् उद्घोषयति।

अत्र भीष्मस्य वचनम् अपि उल्लेखनीयम्—

“धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्”

इति। अनेन सूचितं यत् परम्परागतधर्मव्यवस्था अपि सर्वदा न्याययुक्ता न भवति, तस्या परीक्षणं आवश्यकम्। द्रौपदी तदेव कृतवती—सा स्थापितमान्यतानां प्रश्रं कृत्वा न्यायस्य नवदृष्टिं प्रस्तुतवती।

द्रौपदी न केवलं अन्यायस्य विरोधं करोति, अपि तु स्वाधिकाररक्षणे दृढा तिष्ठति। सा न कदापि अन्यायं स्वीकृतवती, न च आत्मसमर्पणं कृतवती। एषा प्रवृत्तिः आधुनिकस्त्रीवादस्य मूलतत्त्वैः—स्वातन्त्र्य, समानता, आत्मसम्मान—सह पूर्णतया संगच्छते।

अत एव आधुनिकसमाजे द्रौपदी-पात्रं नूतनार्थेन व्याख्यायते। सा केवलं इतिहासस्य पात्रं न, अपि तु स्त्रीशक्तिकरणस्य शाश्वतप्रतीकं अस्ति। तस्या जीवनकथा दर्शयति यत् स्त्री अपि स्वाधिकारान् रक्षितुं, अन्यायस्य विरोधं कर्तुं, तथा समाजपरिवर्तनस्य नेतृत्वं वहितुं समर्था अस्ति।

८. आधुनिकसन्दर्भे द्रौपदी

अद्यतनसमाजे अपि द्रौपदी-पात्रं अत्यन्तं प्रासंगिकम् अस्ति।

- स्त्रीशक्तिकरणे प्रेरणा
- न्यायसंघर्षे आदर्शः
- आत्मसम्मानस्य प्रतीकः

द्रौपदी दर्शयति यत् स्त्री केवलं सहनशीलता न, अपि तु संघर्षशक्ति अपि अस्ति।

९. आलोचनात्मकदृष्ट्या मूल्याङ्कनम्

किञ्चित् विद्वांसः मन्यन्ते यत् द्रौपदी-कथायां अतिनाटकीयता अस्ति। अन्ये तु वदन्ति यत् सा अत्यन्तं यथार्थवादी पात्रम्।

तस्या बहुपतित्वं, क्रोधः, प्रतिशोधभावः—एतानि विषयाः आलोचनायाः केन्द्रम् भवन्ति। तथापि एतानि एव तस्या मानवीयतां दर्शयन्ति।

१०. निष्कर्षः (CONCLUSION)

द्रौपदी महाभारते अत्यन्तं महत्वपूर्णं पात्रम् अस्ति। सा न केवलं एकं नारीपात्रम्, अपि तु—

- न्यायस्य प्रतीकः
- स्वाभिमानस्य स्वरूपम्
- स्त्रीशक्तेः आदर्शः

तस्या जीवनं दर्शयति यत् अन्यायस्य विरोधः आवश्यकः अस्ति। आधुनिकसमाजे अपि तस्या आदर्शाः प्रेरणादायकाः सन्ति।

अतः द्रौपदी-पात्रं कालातीतं, सार्वकालिकं, तथा सार्वभौमिकं महत्त्वं धारयति।

संदर्भसूची (REFERENCES)

1. वेदव्यासः — महाभारतम्
2. नीलकण्ठः — महाभारत-टीका
3. काणे, पी. वी. — *History of Dharmashastra*
4. शर्मा, रामशरणः — प्राचीनभारतीयसमाजः
5. आधुनिकसाहित्येषु द्रौपदीविमर्शलेखाः